

Anja Zlatović

anja.zlatovic@gmail.com

Odnos i zabrane fenomena smrti i starosti u internet prostoru^{1*}

Apstrakt:

Rad se bavi korisnicima interneta koji se društveno kategorizuju kao stari ljudi i njihovim odnosom prema fenomenima smrti i oplakivanja u digitalnoj sferi. Proučavanjem teza o zabrani smrti u savremenom svetu pokazuje se kako se ova tabuizacija prenosi i na proces starenja i na samu kategoriju starosti, koja se povezuje i sa bolešću, nemaštinom i krajem života. Tako dolazi do jasne diskriminacije starosti u savremenom srpskom društvu i medijima. Rad se prvo osvrće na ranije naučne ideje o ovim problemima, a nakon toga, predstavlja nalaze istraživanja. Predmet analize su objave na društvenoj mreži *Fejsbuk (Facebook)* koje ostavlja onaj deo srpske populacije koji se percipira kao star (penzioneri i ljudi preko 65 godina), a cilj je da se uvidi kakav je njegov odnos prema smrti i smrtnosti u okviru internet prostora, te u kojoj meri možemo govoriti o posmrtnom umiranju ili digitalnoj besmrtnosti virtuelnih identiteta njegovih pripadnika. Konačno, rad će odgovoriti na pitanje da li, u internet prostoru, pomenute zabrane i diskriminacija nestaju ili se pojačavaju.

Ključne reči:

starost, internet, smrt, zabrana, mediji, oplakivanje.

Uvod

Već prilikom formulisanja teme ovog rada, pojavio se problem definisanja pojma starosti. Naime, gerontologija usvaja granicu od 65 godina kao prelazak u doba starosti (Milosavljević 2012, 126), a osoba koja ima iznad 80 ili 85 smatra se „izuzetno starom“. Možda se, kao najjasnija granica, uzima veštački obred prelaza – odlazak u penziju, koji se povezuje s društvenim i ekonomskim procesima, pre nego sa biološkim (Миноа 1987, 11). Jasno je, dakle, da možemo odvojiti društveno od biološkog starenja. Naime, društveno starenje je proces u kome osoba prestaje da vrši svoje funkcije u društvu i na poslu, a uloga u porodici joj se menja. S druge strane, biološko starenje je obrazac fizioloških promena koji se

¹ * Tekst je rezultat rada na projektu *Antropološko proučavanje Srbije: od kulturnog nasleđa do modernog društva* (177035), koji Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Vlade Republike Srbije finansira u celosti.

dešava tokom vremena, evidentan u promenama poput sedih vlasi u kosi, bora, tromosti i sl, ali ga je nemoguće odrediti kao konkretan momenat ili ustaljen proces, jer osoba, faktički, počinje da stari čim se rodi (Vincent 2006, 193-194).

Istraživanja pokazuju da se starost i starac kao kategorije javljaju tek u XVIII veku, nakon što se život dovoljno produžio, zahvaljujući uticaju medicine, boljih životnih uslova i higijene i sl. (Toma 1980, 162). Istina je, ipak, da život ranije nije deljen „na kriške“, kao što se to danas čini, te da se doba koje mi znamo kao starost, u prošlosti, prosto navodilo kao deo odraslog doba. Sve dok se nije pojavila penzija, kao društvena oznaka kraja radnog veka, starost nije formalno priznata (Минова 1987, 16). Tako se, u srpskom diskursu, društveni problem starosti javlja tek u XIX veku, s pojavom penzijskog osiguranja za činovnike, da bi se, dalje, proširio na ostatak društva (Milosavljević 2018, 90-91). Stoga je, na početku, bitno napomenuti da se starost uzima kao konstruisana, a ne data kategorija. Kao takva, u Zapadnom i srpskom društvu, predstavlja doba koje dolazi nakon početka penzije ili oko 65 godina starosti, pri čemu se ove granice nipošto ne uzimaju kao biološka ili istorijska datost. Čak i s pojavom deljenja životnog veka na određena doba, nikad nije jasno utvrđeno koja to generacijska „kriška“ predstavlja mlado doba, a koja staro: granice se menjaju u odnosu na diskurse koji ih prilagođavaju potrebama i okolnostima (Milosavljević 2008, 99).

U skladu s tim, rad se bavi odnosom prema procesu starenja i fenomenu smrti na internetu, u društvenoj grupi čiji se pripadnici percipiraju kao stari, tj. mahom među penzionerima i ljudima preko 65 godina. Istraživanje sagledava način na koji se, u savremenom društvenom diskursu, konstruisani fenomen starosti vidi kao tabuizirana kategorija, nekad i kao proces koji je direktno povezan sa procesom smrti, čime se automatski smatra neprijatnim, zbog čega se teži njegovom „izbegavanju“. Sagledavanjem medicinskih, ekonomskih i medijskih diskursa biće analizirano kako do ovoga dolazi i koje su osnovne naučne teze u vezi s tim. Konačno, sagledaće se kako se ovo manifestuje u internet prostoru, kroz analizu sadržaja i narativa srpske penzionerske zajednice na društvenim mrežama, da bi se dobio uvid na koji način se pomenuti procesi prenose u digitalnu sferu, te kako sami penzioneri odgovaraju na njih i/ili reprodukuju stavove o njima.

Medicinski diskurs smrti i zabrana

Početak XX veka, pojavili su se prvi radovi koji se bave proučavanjem fenomena i procesa smrti u Zapadnom modernom društvu. Skoro svi su zastupali tezu da, u modernom društvu na Zapadu, smrt postaje tabuizirana, nepoželjna kao tema i predmet monetarizacije. Gorer je prvi izneo tu tezu, a smatrao je da je tabuizacija smrti produkt pogibija u Prvom svetskom ratu i toga što su vlasti želele da umanje efekat koji gubici imaju na društvo (Gorer 1995). Arijes navodi da je to povezano s razvojem kapitalizma, naročito u postindustrijskom društvu, te da je u porastu takozvana „industrija smrti”, koja ekonomski profitira od procesa smrti i povezanih novih pogrebnih rituala zapadnog društva (Arijes 1989, 200). Veliki broj istraživanja podvlači važnost razvoja medicinskog diskursa i njegovog sve jačeg upravljanja procesom umiranja. U kasnom XIX veku, u bolnici su umirali uglavnom oni koji nisu imali nikoga, a jasno se preferiralo da osoba umre kod kuće, okružena porodicom i prijateljima (Doughty 2014, 28). Tek oko 30-ih godina prošlog veka, smrt se „seli“ u bolnice i postaje regulisani proces, ne narušavajući svakodnevnicu života (Doughty 2014, 29). Povezanost koncepta smrti i medicine se, dalje, ogleda u svakodnevnom životu i percepciji smrti – dobrom smrću se smatra mirna smrt u starosti, pod medicinskom kontrolom, tj. u bolničkom okruženju (Kuljić 2013, 61). Umesto religijske figure sveštenika koji je, u poslednjim momentima, bio uz umiruću osobu da bi joj ponudio oproštaj greha i mir, autoritet se prenosi na medicinske radnike (Doughty 2014; Kuljić 2013, 63). Religijski autoritet je omogućavao da se proces društvene smrti olakša i da se smrt što lakše prihvati; znalo se da je smrt izvesna i samo je trebalo dočekati je na što bolji način. Međutim, s premeštanjem autoriteta na medicinu, fokus se pomera s prihvatanja smrti na njeno izbegavanje.

Ovom promenom paradigme su se promenili i fenomen i proces smrti, ali i sami životni procesi poput starenja. Jedan od faktora je i to da je medicina ponudila novi koncept lagane, progresivne smrti, one koja prolongira ovaj čin što više, uprkos bolesti (Kuljić 2013, 65). Drugim rečima, medicinski autoritet nad konceptom smrti je učinio da se stavi akcenat na „kvantitet“ umesto na „kvalitet“ života. Kako Elajas piše, medikalizacija društva je dovela i do „postepenog procesa smrti“, tj. produženog procesa starenja, tokom koga se osoba polako izoluje iz društva, čime počinje proces društvene smrti pre biološke (Elias 2001, 2). U skladu sa idejama iznesenim u uvodu ovog rada, Fuko navodi da je fenomen starosti samo koncept iz skorijeg vremena, koji se pojavio zahvaljujući napretku medicine (Миноа 1987, 14). Kako Bodrijar piše,

medikalizacija uspostavlja kontrolu nad fenomenom smrti i čini prelaz sa zapovesti „ne ubij“ na zapovest „ne umri“. Umiranje postaje kontrolisani zakonski i medicinski proces. Bodrijar navodi da bi trebalo omogućiti da se „operiše smrću kao društvenom uslugom i integrisati je kao zdravstvo i bolest“ (Baudriallard 1993, 175). Ovoj tezi doprinosi i to što medicinska nauka aktivno radi na *antiejdžing* (*anti-aging*) tehnikama, odnosno tehnikama koje će suzbiti ili, u utopijskim idejama, sasvim obustaviti proces starenja i umiranja, potiskujući sve što ide s njima – bolest, fiziološke, telesne i estetske promene itd. (Vincent 2006, 196-199). Premda ideja o zaustavljanju smrti nipošto nije nova, razvoj naučnih ideja i otkrića u oblastima poput biotehnologije (Olashansky 2006, 69) govori dosta o načinu na koji medicinske ideje posmatraju starost i smrt kao nešto što je moguće i potrebno izbeći. Kao medicinski program, moderna palijativna nega prvi put se javila u kasnim 60-im i 70-im godinama prošlog veka, kao odgovor na limitacije društva da ponudi kvalitetnu negu pred kraj života za rastući broj hroničnih bolesnika s terminalnim bolestima (Herbert 2006, 368). Industrija plastične hirurgije predstavlja još jedan od načina na koji medicinski diskurs izražava tendenciju ka diskriminaciji i potiskivanju procesa starosti. Ona svoje tehnike podmlađivanja nudi svim uzrastima, pomerajući tako granicu starog doba tela na već oko četrdeset godina (Higgs and Jones 2009, 69).

Elijas objašnjava da je medicinska tehnika uticala na pomenuti produžetak života bolesnih i starih, po cenu toga da oni budu izopšteni iz društva. Stari koji su u staračkom domu ili na intenzivnoj nezi suočavaju se sa opasnošću od „usamljeničke smrti“ u društvenoj i emotivnoj izolaciji (Elias 2001, 72-74). U tome, on vidi da medicina i doktori tretiraju ljude koji stare i boluju kao individualne slučajeve, ne brinući se o njihovom društvenom kontekstu, odnosima i mestu u zajednici, niti o emocionalnom uticaju lečenja i održavanja u životu na njih kao pojedince (Elias 2001, 90). Kako je i Fabr-Lis primetio, društvo ne da starijoj osobi da umre, već i dalje s njom „vodi borbu“, čiji je najčešći ishod da stari ljudi završe u samoći, s manjim prihodima i slabom društvenom brigom, koja vodi ka određenom vidu propadanja osobe kao društvene jedinice (Fabre-Luce, prema Toma 1980, 164). Jasno je, dakle, da medicina ima ambivalentan odnos prema smrti – dok pokušava da, po svaku cenu, produži život, istovremeno stvara odbojnost prema fenomenu starosti.

Diskriminacija po starosnoj osnovi

Danas, Zapadno društvo ima veliku dozu straha od starosti, posmatrajući je kao „zlo, nemoć, sumorno doba koje priprema za smrt“, nekad čak gledajući i samu smrt kao bolju opciju, jer predstavlja oslobađanje od problema starosti (Миноа 1987, 387). Jedno od tumačenja je da ova tabuizacija starosti proizlazi iz toga što je mladima veoma teško da zamisle kako njihovo telo stari i propada, odnosno, što je bitnije, da *ne žele* da zamišljaju tu opciju (Elias 2001, 69). Elajas navodi da to proističe iz toga što su, u predindustrijskim društvima, ljudi živeli predominantno u seoskim zajednicama, gde su ostajali i za vreme starosti. U takvim zajednicama, češća je pojava da se cela šira porodica, nekad čak i komšije, brinu o članu društva, zbog čega stara osoba nije usamljena u starosti. Današnje društvo vrednuje individualizam i u njemu ne postoji takav krug podrške, pa stari ljudi, često, padaju u samoću (Elias 2001, 73-74). Javlja se izmeštanje procesa umiranja i starenja iz porodičnog okvira, u mesta određena za stara i nezbrinuta lica, tj. staračke domove. U Srbiji, u XVIII i XIX veku, prvi put nastaju institucije za zbrinjavanje siromašnih i nemoćnih, uključujući i stare. Kasnije, ovakva institucionalizacija vodi društvenoj konstrukciji starosti i problema brige o starima u stanju nemoći i siromaštva (Milosavljević 2014b, 141-143). Dvadesetih i tridesetih godina 20. veka (kada se, i na Zapadu, dešava promena u hospitalizaciji ljudi na samrti), učestalo se otvaraju domovi za ugrožena lica, odnosno, sve češće se javlja domsko zbrinjavanje starih. U tom momentu, i dalje je akcenat na zbrinjavanju siromašnih, koje se preklapa sa zbrinjavanjem starije populacije (Milosavljević 2014b, 145). Tek nakon Drugog svetskog rata, dolazi do odvajanja brige o starima od brige o drugim marginalizovanim grupama, tj. „drugima“. Od tada, zagovara se unapređenje odnosa prema starim licima i profesionalizacija praksi (Milosavljević 2014b, 146), iako, do danas, ovaj proces nije sasvim odvojen.

U SAD-u, segment društva koji najbrže raste je populacija koja ima iznad 85 godina, tj. oni koji spadaju u kategoriju izuzetno starih. Ovo je velika razlika u odnosu na 1899, kada je svega 4% populacije imalo preko 65 godina. To znači da se proces starenja i „poznog doba“ znatno produžio, a sa time se „razvukao“ i proces smrti, pri čemu je bitno da veliki broj ljudi koji spadaju u kategoriju izuzetno starih živi sa demencijom ili terminalnom bolešću (Doughty 2014, 113). Pomenute medicinske tehnike protiv starenja, koje služe da suzbiju ili zaustave starost i njene simptome, takođe su očigledan primer doprinosa medicine i nauke, koje se povinuju diskursu u kojem se proces starenja tretira kao nepoželjan i nešto što treba izbeći.

U skladu sa ovim promenama u društvu, u XX veku, javio se termin ejdžizam (*ageism*), koji označava diskriminaciju na starosnoj osnovi, tj. diskriminaciju starih osoba. Ovaj termin je širi od termina gerontofobija, koji se odnosi na iracionalnu mržnju ili strah samo od starih ljudi. Ejdžizam obuhvata ceo koncept straha od procesa starenja i diskriminaciju na starosnoj osnovi, pri čemu, najčešće, mlađa osoba diskriminiše stariju (Palmore, prema Butler 2006, 41). Ejdžizam predstavlja niz pravnih, institucionalnih i individualnih fenomena, poput stereotipa, zakona, mitova, izbegavanja kontakta, praksi zaposlenja, humora i sl. (Butler 2006, 42). Ejdžizam prema starijim ljudima se najbolje ogleda u različitim negativnim stereotipima – da ne mogu da nauče nove stvari, da su lošiji radnici, da su konzervativniji i sl, što direktno utiče na njihovu sliku o sebi i, samim tim, na njihovo ponašanje i performans (Cook and Kunkel 2006, 43).

Osvrćući se na odnos mladosti i starosti kao podvojenih doba, Elajas objašnjava kako namerno koristi reč „normalno“ da označi razliku između života mlađe i starije osobe, jer postoji tendencija da se starost posmatra kao devijacija (Elias 2001, 68). Starost se, često, u diskursu, pojavljuje kao „drugo“, stavljena u kontekst s drugim marginalizovanim „drugima“, a stari ljudi kao sloj koji ima svoj odvojeni kulturni identitet, za koji je vezan određeni stereotip. Taj stereotip je nekad negativan, tako što pokazuje staru osobu kao sebičnu i konzervativnu, a nekad je pozitivan i staru osobu oslikava kao spremnu na kompromis, blagu, velikodušnu i mudriju od „nas“, odnosno mladih. Obe strane ovog stereotipa se oslikavaju u urbanoj legendi o dedi i Jaffa keksu, pri čemu osoba koja priča priču prvo ima sliku sebičnog i bezobzirnog starca, da bi se, na kraju, ispostavilo da je upravo taj starac bio onaj koji je staložen i plemenit (Kovačević 2010). Navedeni istorijat konteksta u kome se javila briga o starima u srpskom diskursu pokazuje i da se kategorija starosti stavlja, i danas, u kategoriju ostalih marginalizovanih grupacija, jasno se određujući kao navedeno „drugo“ – kao grupacija koja je nemoćna i koja nema sposobnost brige o sebi i samoorganizacije, ali i grupacija koju nije moguće izlečiti (Milosavljević 2014a, 148-149). Do ovoga dolazi i zbog manjka pravnih regulativa o pomoći grupaciji starijih, čime starost postaje problem porodice, državnih institucija ili samih starih, bez adekvatnih načina zbrinjavanja, koji bi poboljšali njihovo stanje (Milosavljević 2014a, 206), što pokazuje gde su koreni društvene i institucionalne diskriminacije starih u srpskom diskursu. Jasno je, dakle, da se, na državnom i društvenom nivou, ejdžizam u Srbiji javlja već u samom problemu brige o starima, što utiče da se starost konstruiše kao problem nemoći, nemaštine i drugosti, tj. nečega što je poželjno izbeći.

Sve tehnike diskriminacije starih ljudi imaju koren i u ekonomskim i političkim procesima u kasnom kapitalizmu. Javlja se ideja o mudrom biranju pravilnog načina života, koje podrazumeva da je moguće izabrati životni stil koji ni ne uključuje samu starost (Jones, Hyde, Victor, Wiggins, Gilleard, and Higgs 2008, 25). U kulturnom smislu, ovo se ogleda i u zdravstvenoj i socijalnoj politici kojom se korisnici osnažuju, polazeći od pretpostavke da su sposobni da artikulišu svoje interese. To isključuje određene ljude u trećem dobu, onda kada postaju slabi, dementni ili zavisni od drugih, čime direktno ispadaju iz diskursa modernog sveta (Jones, Hyde, Victor, Wiggins, Gilleard, and Higgs 2008, 26). Na osnovu analize reklama, jasno je da stari ljudi nisu, u većoj meri, prisutni u marketinškom prostoru, što ukazuje na kalkulaciju da oni imaju najmanju kupovnu moć (Milosavljević 2010, 51). S druge strane, konzumerističko društvo kasnog kapitalizma uspeva da profitira od kreacije ovakvog diskursa o poznom životnom dobu, koristeći se pomenutim medicinskim idejama o potiskivanju starosti i nudeći širok spektar proizvoda – od kozmetike protiv starenja do vitaminskih suplemenata, podvlačeći ideju da je potrebno sakriti sve simptome starenja (Higgs and Jones 2009, 67). Ovakvo rezonovanje potpuno potiskuje ono o čemu je bilo reči u uvodu – da treće doba, tj. starost nije identitet ili imetak, već kulturno polje čija dinamika proizilazi iz potrošnje i istorijskih promena, koje su obezbedile kontekst njenoj evoluciji (Gilleard and Higgs, prema Jones, Hyde, Victor, Wiggins, Gilleard, and Higgs 2008, 27).

Medijski stereotipi o starosti i smrti starih osoba

Javno mnjenje oblikuje medije, mediji oblikuju javno mnjenje i sve se uklapa, stvarajući određene norme o tome kako stara osoba treba da izgleda i ponaša se. Norme dalje utiču na psihološki i društveni kvalitet života stare osobe, koja, tako, lako upadne u starosni autostereotip (Cook and Kunkel 2006, 43). Novine uglavnom o starosti pišu u ekstremima: ili je reč o pričama o starim osobama u izuzetno nepovoljnom, skoro devijantnom položaju, ili o onima koje potpuno odskaču od usvojenog diskursa o zavisnoj, slaboj staroj osobi (poput priče o tome da je Džordž Buš skakao iz padobrana, slaveći 80. rođendan) (Brownell, Munford, and Mundorf 2006, 45). Uoči izbora u Srbiji 2000. godine, domaća štampa je jasno oslikavala jaz i sukob između generacija mladih i starih glasača, pri čemu su se stari predstavljali kao besni, hiroviti, glupi, bedni, agresivni, oni koji „su izgubili korak sa realnošću” – potpuno suprotno vrednostima oslikanim u mladima (Milosavljević 2008, 100). Pravljenjem ove homogene slike cele starije generacije, mediji su „okrenuli oštricu” prema

njima, formirajući negativan stereotip (Milosavljević 2008, 108). Kako su konzumenti medija često stariji ljudi, ovakvo oblikovanje diskursa upravo dovodi do samoispunjujućeg proročanstva kod njih (Brownell, Munford, and Mundorf 2006, 46).

Jasno je već da se medijski prikazi starije populacije najčešće oslanjaju na određene ustaljene slike i stereotipe; u srpskim reklamama se jasno ističu dva najčešća ekstrema – „starac negativac ili starac izgubljen u vremenu i prostoru”. Nekada se, uz ovo, pojavljuje i slika dobroćudnog ili mudrog starca, kao jedna od retkih pozitivnih predstava (Milosavljević 2010, 84). U okviru negativnog stereotipa, stari se prikazuju kao džangrizavi, konzervativni, izolovani, kruti i sl, ili, pak, nemoćni, senilni i onemogućeni da se sami brinu o sebi (Milosavljević 2010, 88-89). U slučaju da su stari prikazani kao mudraci koji prenose znanje i daju savete, njihov lik, u početku, tumače poznate ličnosti, odnosno glumci koji ni ne izgledaju kao većina vršnjaka (Milosavljević 2010, 84-86). No, s dolaskom ekonomske krize, pojavljuje se određena promena, pa je, u medijskim prikazima, zastupljena i pozitivna slika starca, kroz stereotipe o dobronamernom starom čoveku, onom koji prenosi znanje i veštine, koji je spreman da pomogne, koji je nežan i čuva tradicionalne, porodične vrednosti (Milosavljević 2013, 135). Prikazivanje (kao i njeno odsustvo) starosti u reklamama ima koren u ekonomskom diskursu, koji profitira od podele na generacije; približavanjem proizvoda starijoj generaciji, kroz simpatične i bliske ideje, kao član brojnog društvenog sloja, penzioner se uvlači u potrošnju, a broj potencijalnih kupaca se povećava (Milosavljević 2013, 138).

Istraživanje iz 1995. utvrdilo je da je, od 1228 odraslih likova u televizijskim emisijama, samo 2,8% prikazano da ima 65 godina i više. Od tog broja, samo 8,8% su bili glavni likovi, što je niže nego i u rezultatima istraživanja iz 70-ih (Robinson and Skill, prema Brownell, Munford, and Mundorf 2006, 45). Postoji razlika u prikazima žena i muškaraca – žene starosti od 50 do 65 godina su, u medijima, okarakterisane kao stare, dok se muškarci u tim godinama nalaze u kategoriji srednjeg doba (Signiorelli, prema Brownell, Munford, and Mundorf 2006, 45). Medijski prikaz starog ženskog tela se i dalje retko pojavljuje u popularnoj kulturi, a kad je prikazano predstavlja najčešće zlog lika – vešticu ili babarogu (Arber and Ginn, prema Tulloch 1995, 268) – ili, s druge strane, banalno dobroćudnu bakicu (Featherstone and Hepworth, prema Tulloch 1995, 268). Ova posebna diskriminacija starih žena u medijima nesumnjivo je povezana s diskursom društva koje vrednuje fizičku lepotu i, u skladu s time, podložan je nipodaštavanju starosti sa estetske tačke gledišta (Минова 1987, 390). Zapadni diskurs je, s razvojem medija i kapitalističkog

društva, postao skloniji idealizaciji fizičkog izgleda, mladosti i lepote, a posvećen je i načinima na koji će se ti fenomeni prodati – najčešće preko masovnih medija. Zbog ovih ideja i dolazi do toga da, u srpskim reklamama, pozitivnu sliku starih prikazuju glumci koji izgledaju znatno mlađe. Naime, mediji prave distancu od slike nemoćnog, ružnog i neprivlačnog starog tela, koje je povezano sa idejom nesposobnosti i nemaštine (Milosavljević 2010, 90).

U medijima su čak i smrt i mrtvo telo našli svoje mesto kao objekti posmatranja, konstruisani i zaokruženi predmeti konzumiranja (Elliot 1998, 845). No, ako uzmemo u obzir i prethodnu tezu o odbojnosti prema onome što se ne smatra estetski privlačnim, dolazimo do toga koja i kakva smrt se prodaje kao objekat konzumacije. Istraživanje igrane serije *Šest stopa pod zemljom*, koja se bavi pričom o porodičnom pogrebnom zavodu, donelo je zaključak da likovi pokojnika, koji se pojavljuju kao sastavni deo narativa, prikazuju potpuno drugačiju sliku od realnosti, pošto je prosek njihovih godina znatno niži nego što je to slučaj kod preminulih u Los Angelesu, u kojem se odvija radnja. Golo mrtvo telo je prikazano isključivo ako je mlado i lepo, te, kao takvo, ne pokazuje nikakve deformitete, čak i ako je lik nastradao tragičnom smrću. Bolest, smrt i starost se ne preklapaju u ovom narativu, koji menja realnost, zarad konzumerizma i estetike u medijima. Prikazi „realne“ smrti od starosti „u opterećenom i napakovanom mestu, kao što je bolnica, starački dom, ili urgentni centar“, ne pružaju željenu sliku dostojanstvenog ili spektakularnog umiranja, te ih, stoga, nema na TV-u (Weber 2013, 54).

Starije osobe koriste internet uglavnom za e-mail i pretraživanje (Hilt and colleagues prema Brownell, Munford, and Mundorf 2006, 44), dok materijal o starima koji se nalazi onlajn (*online*) uglavnom preslikava ono što se može naći u ostalim medijima, samo u većoj meri, usled masovne upotrebe (Gerbner and colleagues prema Brownell, Munford, and Mundorf 2006, 44). Proučavajući žaljenje za poznatim ličnostima i fiktivnim likovima na internetu, uvidela sam veliku razliku između načina na koji se žale poznati koji su preminuli mladi i oni koji su preminuli u poznim godinama. Smrt Dejvida Bouvija u 69. godini neminovno je bila najupečatljiviji i najmasovnije praćeni događaj, a informanti su se osvrtni na to da je taj popularni pevač imao „dug ispunjen život s fantastičnom karijerom, porodicom itd. Žalosno je da je umro, ali za mene to nije tragedija, nego uspeh“. S druge strane, smrt mlade osobe često može da dovede do toga da ona postane popularna, upravo zbog elementa tragedije, kao što je bio slučaj s britanskim indi bendom Viola Beach – vrlo mladi članovi su tragično preminuli u saobraćajnoj nesreći i, mada je reč o relativno nepoznatom bendu, internet zajednica se uje-

dinila u šoku, a u većini komentara je konstatovano kako je šteta kad neko tako mlad umre (Zlatović 2016, 33-34). Jasno je da je percepcija smrti u medijima i žaljenje za osobama s javne scene uslovljeno, između ostalog, dobom u kom je osoba preminula, što je evidentno i u celokupnoj javnosti.

Starost i smrt

Logično je da se, tokom čovekovog životnog procesa, odnos prema smrti menja, te da starije osobe daleko jasnije shvataju izvesnost umiranja. Za stare, smrt je očiti parametar koji im limitira vreme i planove, tera ih da razmišljaju o mnogo bližoj budućnosti, nego što je to slučaj s mladima (Kalish 1985, 151). Nekolicina antropoloških i socioloških studija se bavila odnosom starih ljudi prema smrti. Navedeno je da stariji ljudi lakše prihvataju izvesnost smrti i smrt kao prirodni proces, čak i kad se uporede različiti društveni okviri, kao što su Indija i SAD (Kalish 1985, 155). Negativna osećanja ili anksioznosti koje se u ovom dobu javljaju zapravo su povezane s potpuno drugim problemima, kao što su višak vremena u „dodatno“ proživljenim godinama koje nisu očekivane, krivica nakon smrti osobe u istom životnom dobu i, ranije pomenuta, usamljenost (Kalish 1985, 154). Istraživanja su pokazala da postoji korelacija u strahu od smrti i usamljenosti, odnosno da stari ljudi koji žive sami ispoljavaju veći strah od smrti od onih koji žive s porodicom (Kastenbaum, prema Griffith, Toms, Reese, Hamel, and Gu 2013, 382). Psiholog Erikson je, takođe, izneo teoriju da stariji odrasli koji su dostigli ono što on naziva „upotpunjenost ega“ pristupaju procesu smrti bez straha, dok, s druge strane, oni koji nisu dostigli taj nivo samospoznaje plaše se prolaska vremena i konfrontacije sa sopstvenom smrtnošću (Erikson, prema Hui, Coleman 2013, 146).

Sam proces smrti kod starijih ljudi je drugačiji. Naime, oni koji su zašli u određene godine pre će umreti od bolesti, dakle određene smrti koja dolazi progresivno, dok mladi ljudi češće umiru u nesrećama, tj. iznenadno. U skladu s tim, stariji ljudi će se pre naći u komi ili nekoj vrsti sličnog stanja, koje im onemogućava ono što se percipira kao normalni, svakodnevni, samostalni život, čime će, polako, početi proces društvene smrti. Taj proces lagano počinje u slučajevima odstranjivanja osobe iz društvenog života, odlaskom iz porodice u starački dom ili selidbom u odeljenje za palijativnu negu (Kalish 1985, 157). U društvenom diskursu, smatra se očekivanim da se stara osoba suoči sa izvesnošću sopstvene smrti. To ne mora da se posmatra kao surovo, jer je, zapravo, u društvenim naukama, u sferi tanatologije, pokazano da ljudi koji su češće suočeni sa

smrću nju lakše i prihvataju, što pozitivno utiče na kvalitet života. Bilo da je reč o starim ljudima koji postepeno prihvataju proces smrti (Toma 1975, 185-186) ili ljudima u ruralnim zajednicama, koji su upućeni na to da se uglavnom umire kod kuće i da je zajednica uključena u posmrtno i pogrebne rituale (Павићевић 2011, 19), smrt se češće podrazumeva i priznaje, naročito kad, kako se kaže, ide „po redu“, tj. prvo umiru stariji, pa mlađi, kako je i očekivano od životnog ciklusa. S produžetkom ljudskog veka, kroz istoriju, dolazi do toga da se sama smrt češće povezuje s poznim dobom nego ranije (Kaufman 2006, 280).

Takođe, ljudi u zajednici drugačije percipiraju smrt starije osobe, smatrajući je manje tragičnom (Kalis and Reynolds, prema Kalish 1985, 157). Većina zajednica na Zapadu smatra da su stari već odigrali svoju socijalnu ulogu (rodili decu i obrazovali mlade), koju više nemaju u institucijama unutar kojih društvo funkcioniše (posao, porodica, edukacija, socijalna organizacija, politika itd). Na taj način, oni su upućeni samo na društvene zajednice koje su određene samo za njih, poput staračkih domova, društava penzionera i sl.² (Kalish 1985, 164), čime dalje bivaju povezani sa ranije pomenutim negativnim stereotipima o nemoći, siromaštvu i bedi. Zbog svega toga, dolazi do društvene smrti, te se, sa strane, njihova biološka smrt uzima kao „prirodni“ tok, nešto što je evidentno naredni korak. No, onda kada o starim licima brine član porodice, zabeleženo je da su osećanja pomešana. Osobe iz porodice koje se brinu o svojim starim i bolesnim rođacima govore o strahu i napetosti, istovremeno opisujući tako provedeno vreme kao afirmišuće, dirljivo i kao privilegiju (Phillips and Reed 2009, 84-93). Uprkos činjenici da su znali da će njihovi voljeni preminuti, objašnjavaju da su osećali nepredvidljivost i nesigurnost onoga što se dešava. Takav opis iskustva se može dovesti u vezu sa idejom da, kada su u neposrednoj blizini starosti i smrti, članovi zajednice uviđaju i njihove dobre strane, pokušavajući da prihvate njihov proces, ali i razumevajući da im je potrebno više informacija u vezi s brigom o starima. Takođe, svesni su i da društvo zajednicu ne priprema dovoljno dobro na starost i smrt člana porodice (Phillips and Reed 2009, 94-95).

Na osnovu svih pomenutih istraživanja i primera, možemo izvući zaključak da tabu smrti i dalje postoji, što je evidentno u tome da se njen proces „seli“ na posebna mesta koja su povezana s njom – bolnice, staračke domove, palijativnu negu itd. U skladu s tim, tabu se proširio i na celo životno doba koje se klasifikuje kao starost, što je očito u diskursu

2 Važno je napomenuti da, mada starački domovi predstavljaju vid izolacije stare osobe od porodice i šireg društva, oni joj daju novu zajednicu, prostor i svrhu. U njima je samoća umiranja (o kojoj Elajas piše) makar malo ublažena, jer u staračkom domu čovek ne umire sam (Toma 1975, 180).

o gubitku moždane i društvene funkcije kao nečem najgorem, kao i o smrti, koja neminovno sledi za tim. Zapadno društvo stavlja akcenat na estetiku, privlačnost i konzumerističku moć osobe, pa starac automatski ima manju vrednost kao neko ko ne doprinosi ekonomski, niti se smatra estetski privlačnim. Pomak je vidljiv u bavljenju etičkim problemima u vezi sa starošću, procesom smrti i biotehnologijom, što ujedinjuje pitanja koja su pokrenuta u ovom radu. Diskutuje se o smislu smrti, izboru između starosti i kraja života, kao i tome da li je vreme smrti već postalo rezultat eksplicitne odluke. Nijedno mišljenje, individualno ili kolektivno, ne može se uzeti zdravo za gotovo, jer je reč o „konkurentnim vrednostima, kao što su blagostanje, pravda i autonomija“ (Moody and Kapp 2006, 385).

Analiza objava o smrti koje, na internetu, ostavljaju penzioneri iz Srbije

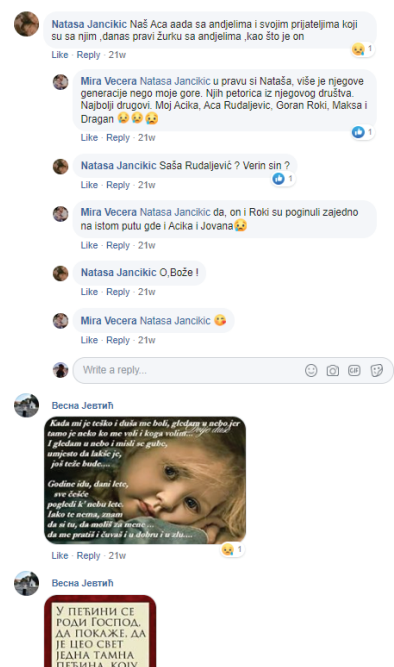
Oslanjajući se na ranije iznete ideje o odnosima između smrti, starosti i interneta, predstojeća analiza osvetljava način na koji se stariji korisnici interneta u Srbiji odnose prema procesu smrti, te kako njihov lični digitalni identitet umire ili opstaje nakon što preminu. Proučavanu grupu čine ljudi koje u Srbiji (u nekim slučajevima, i u nekoj od država nastalih na prostoru bivše Jugoslavije) društvo smatra starim i penzionerima i koji koriste društvenu mrežu *Fejsbuk* (*Facebook*). U okviru istraživanja, pregledano je 58 *Fejsbuk* korisničkih profila, koje sam nalazila u različitim grupama i na stranicama za penzionere i stare ljude.³ Pored toga, nalazila sam ih i takozvanim *snoubol* (*snowball*) metodom – preko profila drugih korisnika, čije sam prijatelje i objave pratila. Sav materijal koji ovde navodim javno je dostupan na internetu, bez ikakvih restrikcija. Koristila sam se diskurzivnom analizom sadržaja stranica.

Prvo zapažanje je da je, na svih pregledanih 58 profila i 4 grupe i stranice, veoma mali broj objava govorio o smrti i gubitku. Skoro sve objave koje su povezane s fenomenom smrti služile su da bi se iskazalo žaljenje za preminulima. Jasno se ističu tri kategorije tih objava žalosti: žaljenje za tragično preminulom mladom osobom, žaljenje za bliskim srodnikom (skoro isključivo žene koje žale za majkom) i sećanje na grupu ljudi u kojoj je nekoliko ljudi preminulo. Nijedna pregledana objava nije posvećena preminulim prijateljima ili vršnjacima.

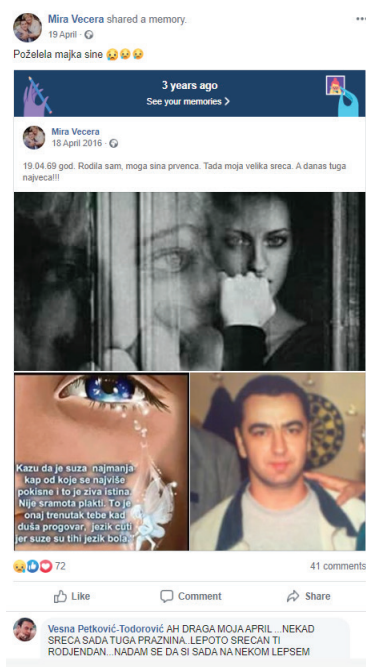
Prva kategorija može da se manifestuje kao žaljenje za tragično preminulim mladim članovima porodice ili osvrtnje na poznate slu-

³ <https://www.facebook.com/penzioneri/>, <https://www.facebook.com/groups/253456651497759/>, https://www.facebook.com/lepsastarost/?ref=br_rs, https://www.facebook.com/trecedoba.ba/?ref=br_rs (preuzeto 22. 9 2019).

čajeve smrti mlade osobe. Nekoliko objava je bilo posvećeno medijski pokrivenim slučajevima – na primer, ubijenoj devojčici Tijani Jurić ili deci koja su izgubila život zbog bolesti. Drugi oplakuju svoje lične gubitke, te se, tako, na slikama 1 i 2 vide objave jedne korisnice, u kojima oplakuje sina i unuku, koji su, pre 19 godina, izgubili živote. Ovde možemo govoriti jedino o određenoj vrsti produžavanja posmrtnog identiteta mlade osobe, kao i ranije pomenutom fenomenu da se njena smrt uzima kao tragedija i dobija više pažnje javnosti.

Slika 1: Žaljenje za mladim članovima porodice

Slika 2: Žaljenje za mladim članovima porodice

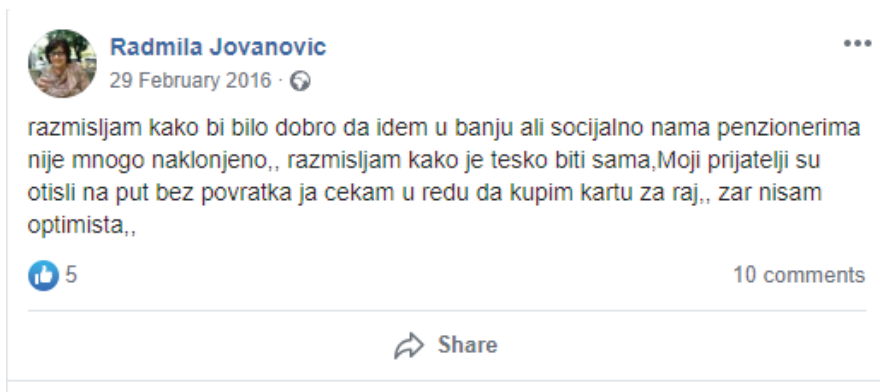
Slika 3

U drugu kategoriju, ulazi oplakivanje najbližih, uglavnom majke i, samo u dva slučaja, oca i brata. Očito da starije korisnice interneta češće koriste *Fejsbuk* kao platformu za oplakivanje majke. Nekada je to deljenje slika s javnih stranica, koje imaju ispisane poruke poput: „Godine lete, vreme odlazi, ali bol za MAJKOM nikad ne prolazi“. U drugim slučajevima, to je, prosto, deljenje slike majke s propratnim tekstom: „Moja duša nedostaje mi mnogo“. Ove objave se, uglavnom, osvrću na lepe uspomene, na to da je ostala velika praznina, kao i da niko i ništa ne može zameniti majku i ublažiti bol za njom.

Ponekad ljudi objave grupnu sliku i na njoj označe dešavanje, uspomene i ko je od prisutnih na slici i dalje živ, iskazujući žaljenje za preminulima. Ova, treća kategorija se, u nekim objavama, preklapa s drugom. Interesantno je, takođe, što se vidi na slici broj 3, da je reakcija osobe koja komentariše objavu veseli zeka, simbol sreće, što pokazuje da ovakve objave ne moraju da imaju nužno setni i melanholični karakter koji podseća na smrt, već da starijim korisnicima prosto mogu da služe kao sećanje na lep događaj, slavlje i dobro proživljen život. Trenutno, *Fejsbuk* nudi opciju memorijalizacije strane nakon smrti korisnika. Pre ove opcije, bilo je često da se, na profilu preminule osobe, postavljaju objave posvećene njoj, nastavljajući interakciju; to nije moguće kod memorijali-

zovanog profila, ali on ostaje sačuvan kao dokaz virtuelnog postojanja osobe. Pored toga, na *Fejsbuku*, ljudi obeležavaju smrt i memorijalnim grupama, koje služe da ožalošćeni koji ih otvore dele sa zajednicom slike, sećanja, tugu i, eventualno, dešavanja koja su u vezi s preminulom osobom. Nisam primetila ovu praksu kod starih ljudi.

Od 58 pregledanih profila, 15 naglo prestaju da budu korišćeni, nakon perioda izuzetne aktivnosti, ali se nigde ne navodi da li se nešto desilo korisnicima, niti se iko osvrće na njihov nestanak s mreže – prekid aktivnosti se uzima zdravo za gotovo, bez provere, ili, u slučaju smrti, bez oplakivanja. Takođe, nijedna od memorijalnih grupa koje sam našla *Fejsbuk* pretragom nije posvećena starijoj osobi; ove grupe se isključivo posvećuju mladim osobama, najčešće deci, tj. onima koji su tragično i prerano izgubili život i o čijoj smrti je moguće naći informacije, lakom internet pretragom. Dakle, u Srbiji, uobičajeno obeležavanje i uspostavljanje posmrtnog identiteta na internetu nije prisutno u slučaju starijih korisnika. Njihovi profili se, najverovatnije, ili gase, ili prestaju da se koriste, ili niko od prijatelja ne postavlja objave žalosti, niti otvara memorijalne grupe. Kao i u prostoru van interneta, smrt starih lica se ne obeležava grandiozno, već se to čini bez pompe ili elementa tragedije. Postavlja se pitanje da li se tu radi o prihvatanju i pomirenju s procesom smrti u starosti ili, prosto, mladi korisnici izbegavaju da pišu o smrti i starima uopšte, dok stariji korisnici povezuju smrt i starost kao procese.

Interesantano je i što sam, od svih objava koje su na bilo koji način povezane sa smrću, pronašla samo jednu u kojoj se korisnica osvrće na sopstvenu smrt i smrt svojih vršnjaka, a nalazi se na slici broj 4.

Jedino se u navedenoj objavi direktno i jasno pravi spona između starog doba i smrti, time što korisnica ističe da su njeni prijatelji „otišli na put bez povratka“, a ona „čeka u redu“, dok piše o tome kako sistem nije naklonjen penzionerima. To što je ovo jedina takva objava koja je nađena

ukazuje na to da korisnici interneta u starijem dobu ne žele da budu podsećani na sopstvenu smrt i povezivani sa idejom skore smrti, već da se ova tema izbegava, a o njoj se priča isključivo kad nastupi izuzetna ranjivost ili nedaća.

S druge strane, veliki broj objava govori o različitom načinu percipiranja starih. Većina koristi *Fejsbuk* za igranje igrice, slanje slika s putovanja i druženja, smešne video-snimke i slične objave koje se, inače, postavljaju na toj društvenoj mreži. Stranice i grupe uglavnom objavljuju sadržaj koji govori o aktivizmu penzionera i starih ljudi⁴ ili zanimanjima koja su, tradicionalno, povezana s mladima, poput rada u modnoj industriji.⁵ Najveća srpska *Fejsbuk* stranica posvećena penzionerima *Penzionerski dani*⁶ često postavlja objave o akciji „Starost nije hendikep“, upravo da bi istakla kako sama starost nije devijacija kakvom se smatra u društvu (Elias 2001, 68). Samo ime akcije ukazuje da su stari ljudi svesni društvene tendencije da se starenje vidi kao hendikep – nešto što nije „normalan“ proces i što čini da se članovi te grupacije osećaju izopštenima. Očito, starim ljudima internet služi kao platforma da iskažu svoju sposobnost da učestvuju u onome što se percipira kao svet mladih – ne samo aktivizmom, već i snalaženjem u virtuelnom prostoru.

Povezanost samoće i starosti je još jedna tema koja se ističe u svim objavama, kako na stranicama, tako i na ličnim profilima. Stranice i grupe posvećene penzionerima često pokušavaju da ponude savete ili utehu, dok, u komentarima, korisnici priznaju svoju usamljenost i ističu je kao jedan od glavnih problema.⁷ Verovatno zbog toga, lični *Fejsbuk* profili i stranice posvećene starijim ljudima i penzionerima konstantno su aktivni, s povremenim komentarima mlađih korisnika, poput: „Mama, jesi ti stalno na *Fejsu*?“. *Fejsbuk* i društvene mreže su lake za komunikaciju, veoma praktične, ne podrazumevaju fizičku spremnost i aktivnost, koje su, kod nekih starijih ljudi, ograničene, te je internet pogodan za povezivanje ljudi sličnih interesovanja i godina, bez obzira na geografsku udaljenost. Izvesno je da broj starijih korisnika na društvenim

4 https://www.facebook.com/penzioneri/posts/1790593984284848?__tn__=-R (preuzeto 22. 9. 2019).

5 https://www.facebook.com/trecedoba.ba/posts/398501924084195?__tn__=-R i <https://www.facebook.com/lepsastarost/photos/a.1810591445663938/2183765621679850/?type=3&theater> (preuzeto 22. 9. 2019).

6 <https://www.facebook.com/penzioneri/> (preuzeto 21. 9. 2019).

7 <https://www.facebook.com/trecedoba.ba/photos/a.386858978581823/386858345248553/?type=3&theater>, <https://www.facebook.com/lepsastarost/photos/a.1810591445663938/2194395993950146/?type=3&theater>, https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=1313471488821379&id=100004756215765, <https://www.facebook.com/photo.php?fbid=661828890974806&set=a.296816644142701&type=3&theater> (preuzeto 21. 9. 2019).

mrežama još uvek nije dostigao broj koji će, s vremenom, dostići, kada „internet generacije“ budu starije.

Tačno je da stari ljudi u Srbiji i na prostoru bivše Jugoslavije često ne umeju, a nekad i odbijaju da koriste internet, ali kada mu pristupe, pokazuju se kao vrlo aktivni korisnici, koji pokušavaju da digitalnom komunikacijom prevaziđu usamljenost (koja se povezuje sa starošću, kako u literaturi, tako i u realnom životu). Lako je uvideti obrasce prisutne kod starijih korisnika – teme koje ih zanimaju i teme koje izbegavaju. Jasno je da je tema smrti jedna od onih koje se izbegavaju. Naime, ona je prisutna samo u žaljenju, skoro nikad povezanim sa starošću, ili kao autorefleksija sopstvene smrtnosti. U slučaju starih ljudi, internet se nikad ne koristi za produžetak identiteta nakon smrti ili posmrtnu komunikaciju sa pokojnikom. Naime, ne postoji proces posmrtnog umiranja internet identita starijih korisnika, pa u njihovom slučaju, na internetu, umiranje nije obeleženo i ritualizovano. Zato se postavlja pitanje da li do produžetka virtuelnog identita nakon smrti dolazi samo kad je reč o mladoj osobi, tj. da li se, u Srbiji, starost smatra periodom kad je već „prirodno“ da osoba premine, te, stoga, ne postoji želja da se održava njen digitalni identitet.

Zaključak

Moderna tendencija je da se život deli na segmente, među kojima je i treće doba, tj. starost, koja je inherentno povezana sa idejom smrti. Danas, Zapadna medicina nastoji da se proces smrti, pa samim tim i starosti, odloži, što utiče na medije, diskriminaciju starog doba u javnom diskursu i samoispunjavajuće proročanstvo starih ljudi u vezi s njihovim odnosima i zajednicama kojima pripadaju. Ovaj rad je pokušao da osvetli odnos između diskursa Zapadne medicine i njene ideje o fenomenu i procesu smrti s tendencijom kasnog kapitalizma da diskriminiše starost. Pored toga, u radu se pokazuje kako se ta veza ogleda u medijima i kako se, u internet prostoru, ljudi starijeg doba odnose prema procesu smrti i starosti. Objašnjeno je kako je tabu smrti pomeren na celo treće doba. Rast broja ljudi koji pripadaju starom dobu je evidentan i očito je da će sa odrastanjem novih onlajn generacija, prosek godina korisnika interneta biti viši. Pored toga, u srpskom ekonomskom diskursu, starije generacije će sve više biti sfera monetarnog interesa. Zato treba osvetliti kako se grupacija starih ljudi odnosi prema različitim životnim procesima na internetu, a samim tim, i žaljenju i fenomenu smrti.

Na osnovu sprovedenog istraživanja, možemo da zaključimo da se, u internet prostor, iz društvenog konteksta, prenose ideje diskriminacije starijih generacija, kao i da jača zabrana razgovora o smrti i procesu

umiranja. Zaključeno je da stariji ljudi nemaju svoje posmrtno internet prisustvo, te je potrebno sagledati zašto je to tako: da li je to svesna odluka ili srpski diskurs nalaže da stariji ljudi budu izopšteni iz tog procesa? Ne postoje nikakvi rituali ili drugi načini da se smrt starijeg korisnika interneta obeleži, a autorefleksija o prolaznosti sopstvenog života je skoro nepostojeća, sem u izuzetnim slučajevima. Smrt se javlja kao tema samo kad je reč o medijski pokrivenim slučajevima ili ličnom žaljenju za mladima i najbližim članovima porodice (majka, otac, brat ili sestra). Jedino moguće, preneseno žaljenje za starima se ogleda u nostalgичnim prikazima ranijih dešavanja, vremena i grupa ljudi u kojima je određeni broj njihovih pripadnika preminuo, pri čemu se, opet, dolazi do slavljenja života, pre nego do razgovora o smrti. Nemoć, džangrizavost, bolest, hendikep i sl. predstavljaju preovlađujuće stereotipe u srpskim medijima protiv kojih se stari ljudi bore svojim objavama i interakcijom na internetu, svesno ili nesvesno izbegavajući temu smrti, koja se, često, povezuje s njihovim životnim dobom. Stari ljudi uspešno nalaze svoje mesto u digitalnom svetu, gde, čak i onda kad su i dalje predstavljeni kao „drugi”, mogu da naprave svoje onlajn zajednice, nađu svoj društveni komfor i zajedno stanu protiv ustaljenog srpskog diskursa u kom se povezuju starost i hendikep.

Literatura

Arijes, Filip. 1989. *Eseji o istoriji smrti na Zapadu: od srednjeg veka do naših dana*. Beograd: Rad.

Baudrillard, Jean. 1993. *Symbolic Exchange and Death Theory, Culture & Society*. London: Sage Publications.

Butler, Robert N. 2006. "Ageism" In *The Encyclopedia of Aging: A Comprehensive Resource in Gerontology and Geriatrics*, ed. Richard Schultz, 41-42. New York: Springer Publishing Company.

Brownell, Winifred, Norbert Mundorf and Joanne Mundorf. 2006. "Ageing, Images Of" In *The Encyclopedia of Aging: A Comprehensive Resource in Gerontology and Geriatrics*, ed. Richard Schultz, 44-47. New York: Springer Publishing Company.

Cook, Fay Lomax and Suzanne R. Kunkel. 2006. "Age Stereotype" In *The Encyclopedia of Aging: A Comprehensive Resource in Gerontology and Geriatrics*, ed. Richard Schultz, 43-44. New York: Springer Publishing Company.

Doughty, Caitlin. 2014. *Smoke gets in your eyes: and other lessons from the crematory*. New York: W. W. Norton & Company Ltd.

Elias, Norbert. 2001. *The Loneliness of the dying*. New York: Continuum.

Featherstone, Mike and Andrew Wernick (eds.). 1995. *Images of Aging: Cultural representations of later life*. London and New York: Routledge.

Gorer, Geoffrey. 1995. The Pornography of Death. *Encounter* 5 (4): 49-52. Dostupno na: <http://www.romolocapitano.com/wp-content/uploads/2013/08/Gorer.pdf>

Griffith, James D, Ali Toms, Joey Reese, Michael Hamel and Lucy L. Gu. 2013. Attitudes toward dying and death: A comparison of recreational groups among older men. *Omega* 67 (4): 379-391.

Higgs, Paul and Ian Reese Jones. 2009. *Medical Sociology and Old Age*. Abingdon: Routledge.

Hebert, Randy S. 2006. "End-Of-Life Care" In *The Encyclopedia of Aging: A Comprehensive Resource in Gerontology and Geriatrics*, ed. Richard Schultz, 368-370. New York: Springer Publishing Company.

Jones, Ian Rees, Martin Hyde, Christina R. Victor, Richard D. Wiggins, Chris Gilleard and Paul Higgs. 2008. *Ageing in a Consumer Society: From Passive to Active Consumption in Britain*. Bristol: The Policy Press.

Ka-Ying Hui, Victoria and Peter G. Coleman. 2013. Afterlife Beliefs and Ego Integrity as Two Mediators of the Relationship Between Intrinsic Religiosity and Personal Death Anxiety Among Older Adult British Christians, *Research on Aging* 35 (2): 144-162.

Kaufman, Sharon R. 2006. "Death and Dying" In *The Encyclopedia of Aging: A Comprehensive Resource in Gerontology and Geriatrics*, ed. Richard Schultz, 280-283. New York: Springer Publishing Company.

Kovačević, Ivan. 2010. Legenda o dedi i Jaffa keksu. *Etnoantropološki problemi* 5 (3): 43-55.

Kuljić, Todor. 2013. Dobra smrt – o evoluciji društvenoprihvatljivog načina umiranja. *Etnoantropološki problemi* 8 (1): 61-73.

Milosavljević, Ljubica. 2014. *Antropologija starosti: domovi*. Beograd: Srpski geneaološki centar – Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Milosavljević, Ljubica. 2014. Domovi za stare i ostale „druge”. *Acta historiae medicinae, stomatologiae, pharmaciae, medicinae veterinariae* 33 (1): 139-151.

Milosavljević, Ljubica. 2008. Formiranje stava o starima kao glasačima kroz medijske izvore. *Етнолошко-антрополошке свеске* 1 (12): 83-109.

Milosavljević, Ljubica. 2018. *Konstruisanje starosti kao društvenog problema*. Beograd: Dosije studio.

Milosavljević, Ljubica. 2010. "Namćori" iz komšiluka: predstavljanje starosti u domaćoj televizijskoj reklami. *Etnoantropološki problemi* 5 (3): 75-97.

Milosavljević, Ljubica. 2012. *Ogledi iz antropologije starosti*. Beograd: Srpski geneaološki centar – Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Milosavljević, Ljubica. 2013. Zašto su "namćori" otišli iz komšiluka? Predstavljanje starosti u domaćoj televizijskoj reklami – ponovljeno istraživanje. *Etnoantropološki problemi* 8 (1): 117-148.

Миоша, Жорж. 1987. *Историја старости – од антике до ренесансе*. Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића.

Moody, Harry R. and Marshall B. Kapp. 2006. "Ethics" In *The Encyclopedia of Aging: A Comprehensive Resource in Gerontology and Geriatrics*, ed. Richard Schultz, 383-386. New York: Springer Publishing Company.

Olshansky, S. Jay. 2006. "Anti-Aging Medicine" In *The Encyclopedia of Aging: A Comprehensive Resource in Gerontology and Geriatrics*, ed. Richard Schultz. 68-69. New York: Springer Publishing Company.

Павићевић, Александра. 2010. *Време (без) смрти: Представе о смрти у Србији 19–21. века*. Београд: Етнографски Институт САНУ (Посебна издања књ. 73).

Phillips, Linda R. and Pamela G. Reed. 2009. Into the Abyss of Someone Else's Dying: The Voice of the End-of-Life Caregiver. *Clinical Nursing Research* 18 (1): 80-97.

Schultz, Richard (ed.). 2006. *The Encyclopedia of Aging: A Comprehensive Resource in Gerontology and Geriatrics*. New York: Springer Publishing Company.

Toma, L.V. 1980. *Antropologija smrti II*. Beograd: Prosveta.

Tulloch, John. 1995. "From Grim Reaper to Cheery Condom: Images of Aging and Death in Australian AIDS Education Campaigns" In *Images of Aging: Cultural representations of later life*, ed. Mike Featherstone and Andrew Wernick, 167-184. London and New York: Routledge.

Vincent, John. 2006. "Anti-ageing Science and the Future of Old Age" In *The Futures of Old Age*, ed. John A. Vincent, Chris Phillipson and Murna Downs, 192-200. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.

Vincent, John A., Chris Phillipson and Murna Downs (eds.). 2006. *The Futures of Old Age*. London, Thousand Oaks, New Delhi: SAGE Publications.

Weber, Tina. 2013. Old Folks Never Die on TV: Representations of Corpses on American TV shows in the 21st Century. *Thanatos* 2 (2): 43-55.

Zlatović, Anja. 2016. *Internet žaljenje javnih i fiktivnih ličnosti. Master rad*. Beograd: Odeljenje za etnologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Anja Zlatović

**Relations and prohibitions
of the phenomenon of death
and old age on the internet**

The paper deals with internet users who are socially categorized as old people and with their relation to the phenomena of death and mourning in the digital sphere. Researching thesis about the prohibition of death in the contemporary world, it is shown how this kind of tabooization is spread to the process of aging, as well as the mere category of an old age, which is connected to the ideas of illness, poverty and the end of life. With this comes the clear discrimination of old age in contemporary Serbian society and its media. The paper looks into the scientific ideas about these problems, and then shows the results of the research. The posts of Serbian “older population” (retired people and those over 65 years of age) on social network *Facebook* are analyzed in order to see the way it relates to the death and mortality inside the internet space. Additionally, it asks the question extent to which we can talk about the posthumous dying or digital immortality of the virtual identities of this population, as well as if the internet erases or amplifies these prohibitions.

Keywords: old age, internet, death, prohibition, media, mourning.